

Sofija Sorić

Kaštel Sv. Mihovila na otoku Ugljanu

Sofija Sorić
 Odjel za povijest umjetnosti
 Sveučilište u Zadru
 Obala kralja Petra Krešimira IV. 2
 HR - 23 000 Zadar

Pregledni članak
Review paper
 Primljen / Received: 20. 12. 2011.
 Prihvaćen / Accepted: 15. 4. 2012.
 UDK: 725.96(497.5 Ugljan)

Namjera je rada svrnuti pažnju na veliku i dobro očuvanu srednjovjekovnu utvrdu na otoku Ugljanu koja je značajnu povijesnu ulogu odigrala u zadarsko-mletačkim sukobima 1345. i 1346. godine. Srednjovjekovni kaštel nalazi se na važnoj strateškoj točki u nadgledanju plovidbe u zadarskom akvatoriju te je vjerojatno nastao na mjestu ranije utvrde iz 6. stoljeća. Benediktinski samostan s crkvicom Sv. Mihovila smjestio se na mjestu utvrde najkasnije u 12. stoljeću, a djelovao je sve do 15. stoljeća, kada je prešao u komendu. Srednjovjekovne zidine podignute su uokolo samostana prije sredine 14. stoljeća, a nakon oštećenja pretrpljenih u spomenutim sukobima, obnovili su ih krajem 14. i početkom 15. stoljeća zadarski majstori braća Bilšić i Nikola Arbusjanić. Iako su crkva i samostanske zgrade potpuno porušene, dobro su sačuvani obrambeni zidovi s kulama iz vremena obnove.

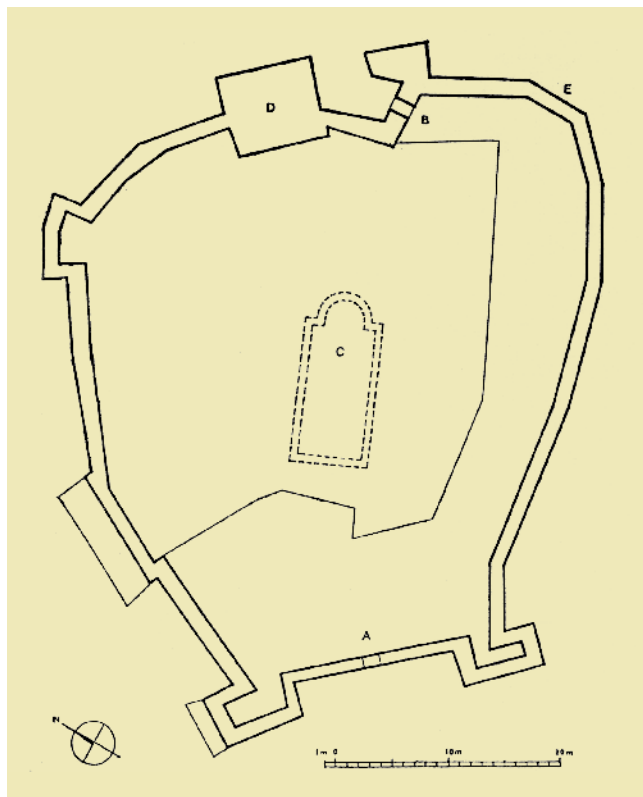
Ključne riječi: Zadar, otok Ugljan, utvrda, benediktinski samostan, srednji vijek

Kaštel Sv. Mihovila velika je i relativno dobro očuvana srednjovjekovna utvrda smještena na istoimenom brdu na otoku Ugljanu točno nasuprot Zadru.¹ Kroz povijest je bio strateški značajna utvrda u obrani Zadra s mora, pri čemu je važnu ulogu odigrao 1345. i 1346. godine, za mletačke opsade grada. Svojim položajem na teško pristupačnu brdu dominirao je zadarskim otočjem i omogućavao nadgledanje plovidbe zadarskim i srednjim kanalom. U sklopu utvrde nekada se nalazio benediktinski samostan Sv. Mihovila. Iako točno vrijeme izgradnje utvrde ili osnutka samostana do danas nije pouzdano utvrđeno, priroda položaja kaštela Sv. Mihovila upućuje na mogućnost da se na istom mjestu nalazila utvrda još iz vremena Justinijanove rekonkviste Jadrana.²

S obzirom na istaknut položaj i svoj povijesni značaj, kaštel je zarana bio primijećen u djelima starijih zadarskih pisaca. Prvi ga spominje C. F. Bianchi u vrijeme kada se unutar zidina još uvijek nalazila crkva posvećena Sv. Mihovilu.³ Opširan rad L. Benevenije iz 1884. godine, posvećen isključivo samostanu i utvrdi Sv. Mihovila, i danas predstavlja pouzdan izvor za poznavanje njihove prošlosti.⁴ U knjizi V. Brunellija o prošlosti Zadra nalazi se fotografija kaštela s početka 20. stoljeća značajne dokumentarne vrijednosti.⁵ Nešto više podataka o

samostanu te još jedna fotografija, koja dokumentira izgled porušene crkve, nalazi se u radu I. Ostojića o benediktincima.⁶ Za bolje poznavanje izvornog izgleda kaštela zaslužan je I. Petricioli koji je publicirao arhivske dokumente o njegovoj obnovi u 14. stoljeću, te crteže zadarskog slikara Franje Salghetti-Driolija, koji svjedoče o stanju očuvanosti kaštela u 19. stoljeću.⁷ E. Hilje i S. Sorić novim su arhivskim vijestima nadopunili dosadašnja saznanja o utvrdi i povijesti samostana.⁸

Prvi povijesni podaci vezani uz kaštel zapravo se odnose na benediktinski samostan Sv. Mihovila, koji je tijekom svog postojanja bio poznat pod titularom *Sancti Michaelis de Monte* ili *Sancti Michaelis de Scopulo*.⁹ Najraniji podaci o samostanu sežu u kraj 11. ili prvu polovinu 12. stoljeća kada se spominju njegovi prvi opati.¹⁰ Imena opata koji su bili na čelu samostana pojavljuju se češće u arhivskim spisima tek u 13. stoljeću, a u narednim se stoljećima, sve do dokinuća samostana, može pratiti uredan niz imena opata.¹¹ U početku je ovaj samostan bio osnovan kao podružnica najznačajnijeg zadarskog benediktinskog samostana Sv. Krševana, i s vremenom je postao samostalna opatija. Čini se da zajednica redovnika nikada nije bila velika, no samostan je s druge strane bio jedan od najvećih

1. Tlocrt kaštela Sv. Mihovila (izvor: PETRICIOLI, I., 1987., 170.)

Ground plan of the fort of St Michael

posjednika na otoku Ugljanu.¹² U njegovu su vlasništvu bile zemlje na otoku Ugljanu s crkvicom Sv. Petra u Poljani, zatim zemljišta na susjednom otoku Ižu te na kopnu, a u Zadru se nalazila kuća s hospicijem pokraj crkve Sv. Antuna Opata.¹³ Bogatstvo samostana počelo je propadati kada je pretvoren u komendu sredinom 15. stoljeća.¹⁴ Godine 1570. preuzeli su ga dominikanci, a ono što je ostalo od njegovih posjeda i prihoda prešlo je sredinom 19. stoljeća u posjed Nadbiskupskog sjemeništa u Zadru.¹⁵

Iako je povijest samostana relativno dobro poznata, zanimljivo je da o njegovu izgledu ne znamo gotovo ništa, osim izgleda crkve Svetog Mihovila koji je dokumentiran na crtežima slikara Franje Salghetti-Driolija te na jednoj fotografiji.¹⁶

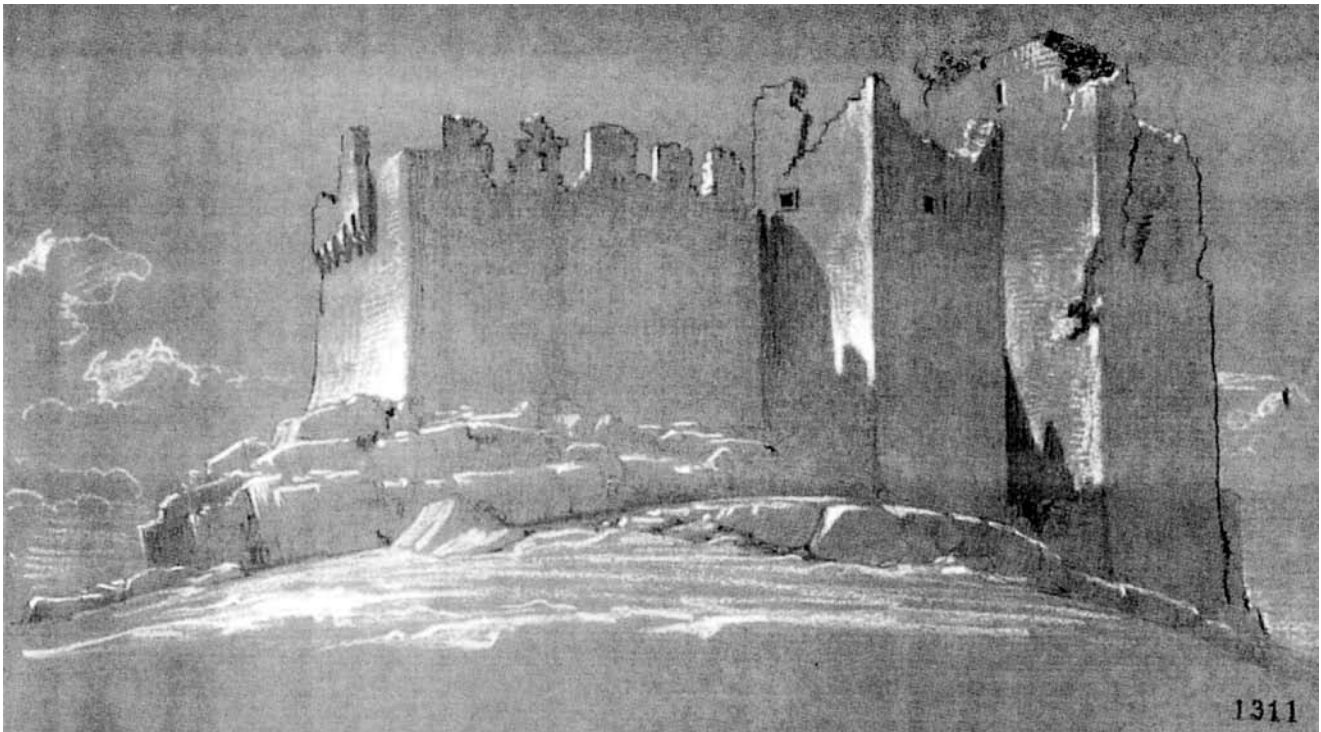
Točno vrijeme gradnje kaštela zasad nije pouzdano utvrđeno. Uz početke njegove izgradnje često se vezuje podatak o utvrdi na otoku Ugljanu koju su podigli Mlečani u svoju obranu nakon 1203. godine, ubrzo nakon križarskog razaranja Zadra.¹⁷ No, takvu tvrdnju opovrgava položaj kaštela Sv. Mihovila, koji je smješten na nepristupačnom brdu i daleko od pogodnih luka, što nije odgovaralo potrebama tadašnjeg mletačkog brodovlja koje je krstarilo pred Zadrom.¹⁸

Utvrda Sv. Mihovila se kao *castrum S. Michaelis de monte* spominje po prvi put 1345. godine prilikom mletačke opsade Zadra. Kaštel je tada bio već potpuno izgrađen i snažna utvrda, koja je mogla pružiti solidan otpor napadačima.¹⁹ Naime, pisac „Obsidio Iadrensis” opširno opisuje veliku bitku pod brdom Sv. Mihovila koja se odvila na dan 28. rujna, dan prije kalendarske svetkovine Sv. Mihovila. Noću, 27. rujna 1345. godine, preko šesto mletačkih vojnika iskrcalo se na otoku i sakrilo na brdu nasuprot utvrde Sv. Mihovila. Ugledavši ih sutradan, posada kaštela odabrala je sto trideset ljudi za bitku, od šest stotina, koliko ih je bilo u utvrdi. Nakon žestoke bitke Mlečani su se povukli prema moru, gdje ih se dio utopio, a - iako svakako pretjeran - podatak o pet stotina poginulih Mlečana, koji donosi pisac, jasno naglašava pobjedu Zadrana.²⁰ Nezadovoljstvo Mlečana zbog propale opsade kaštela Sv. Mihovila odrazilo se u prosincu iste godine, u napadu na utvrdu Sv. Kuzme i Damjana na otoku Pašmanu, u kojoj se također nalazio benediktinski samostan.²¹ Veliko žaljenje Zadrana za osvojenom utverdnom Sv. Kuzme i Damjana svjedoči o važnosti obiju utvrda na otocima, što je razumljivo budući da su gradu, opsjednutom s kopnene strane, otoci bili izvor namirnica, te je njihovo zauzimanje značilo prekid opskrbe i slobodne plovidbe. Kaštel Sv. Mihovila je nakon tog događaja ostao jedina veća utvrda na zadarskim otocima te je nastavio služiti kao glavno uporište Zadrana pri obrani grada s mora. Sljedeći napad na utvrdu uslijedio je tek u kolovozu 1346. godine. Pripreme za taj napad bile su dugotrajne. Mlečani su već u lipnju zatražili od kolegija jedanaestorice da ispita nužnost opsjedanja kaštela i utvrdi za to potreban broj ljudi.²² Razmještaj vojske oko utvrde započeo je dana 29. srpnja. Mlečani su kaštel okružili vojnicima s tri strane,

2. Unutrašnjost kaštela s donjonom na početku 20. st. (izvor: BRUNELLI, V., 1913., 459.)

Interior of the fort with the donjon tower in the early twentieth century

3. F. Salghetti-Drioli, Pogled na kaštel s istoka (izvor: PETRICIOLI, I., 1997.-98., 346.)

F. Salghetti-Drioli, View of the Fort from the East

a s četvrte, zapadne strane okrenute moru, bile su postavljene galije sa šest stotina boraca. Nekoliko dana kasnije, 5. kolovoza, na mletačku stranu je prebjegao kapetan utvrde Zoilo Uršulin. Bitka za utvrdu započela je 9. kolovoza o izlasku sunca, no Mlečani su se morali povući jer je, kako navodi pisac „Obsidio Iadrensis”, borba za kaštel bila gotovo nemoguća zbog visokih hridi na kojima je bio smješten. Ipak su Mlečani nastavili napadati utvrdu sve do podneva, a preostali zapovjednik kaštela, Ivan Škrbec, tjerao je branitelje na iscrpljujuću borbu.²³ Sljedećeg dana, 10. kolovoza, mletački je Senat svojim vojnicima u opsadi kaštela poručio da u tu svrhu mogu potrošiti do pet tisuća dukata,²⁴ no ta svota nije nikada bila utrošena, jer je kaštel istog dana pao u mletačke ruke izdajom dijela branitelja.²⁵

Uskoro su Mlečani izabrali svog zapovjednika kaštela koji će nadgledati Ugljan i ostale otoke.²⁶ Kao kapetan bio je izabran Andreolus Zane koji je u kaštelu imao držati stotinu vojnika.²⁷ Iste godine u prosincu Zadar je prihvatio uvjete mira koje je ponudila Venecija, te je zbog smanjene opasnosti broj vojnika reduciran sa sto na pedeset, kako u utvrdi Sv. Mihovila, tako i u utvrdi Sv. Kuzme i Damjana. Također je zapovjedbno da se žitarice, koje se ne smiju držati u gradu više no što je dostatno za četiri mjeseca, drže u kaštelu.²⁸ Dana 8. ožujka 1347. naređeno je da se sruši utvrda Sv.

Kuzme i Damjana, a ostavi samo ono što je potrebno za održanje samostana.²⁹ Četiri mjeseca kasnije, prilikom odabira novog kaštelana Sv. Mihovila, bilo je zapovjedbno da se provjeri stanje utvrde i otoka, zatim da se ustanovi način na koji bi ga se moglo održavati sa što manje troškova, te da se u svakom slučaju broj vojnika smanji na trideset.³⁰ Napokon, u potrazi za daljnjim smanjenjem troškova i vlastitom sigurnošću, u slučaju da utvrda padne u neprijateljske ruke, dana 26. srpnja 1347. godine predloženo je mletačkom Senatu da se sve osim crkve sruši.³¹ U tekstu se izričito tražilo rušenje svih zidova, suhozida, malog zvonika, samostanske kuće te svih gradnji od kamena ili drva koje su se nalazile unutar zidina i u blizini crkve Sv. Mihovila, koja se jedina neće rušiti. U tom prijedlogu nalazi se prvi opis unutrašnjosti kaštela i po prvi put se spominju građevine koje su pripadale benediktinskom samostanu. Zanimljiv je podatak da se uz crkvu nalazio zvonik kao zasebna građevina, jer je nekadašnja crkva imala samo zvonik na preslicu.³² U prijedlogu se izričito naređuje i rušenje cisterni, kao važnog elementa svakog uporišta, te se i u kasnijim prijedlozima inzistira na tome da se sruše kako ne bi poslužile neprijatelju. Sljedeće, 1348. godine ponovljen je prijedlog o rušenju kaštela, no nije bio prihvaćen, već je samo broj vojnika smanjen na šesnaest.³³ Čini se da je razlog upornom

odbijanju rušenja kaštela ležao u pojačanoj nesigurnosti Republike u odnosima s ugarskim kraljem, pa bi im kaštel u slučaju rata svakako bio dobrodošao.³⁴ No, kako je uskoro bio sklopljen mir s Ugarskom, opasnost je nestala i prijedlog o rušenju je obnovljen 30. rujna iste godine. Mletački Senat je tada zatražio rušenje crkve, zvonika i cisterni na takav način da to mjesto više nikad ne bi moglo poslužiti kao utvrda. Redovnicima je bilo dozvoljeno da iskoriste materijal iz ruševina i sagrade sebi kuću i crkvu u nizini.³⁵ Međutim, prijedlog je opet bio odbijen i umjesto rušenja kaštela, radi smanjenja troškova, bila je smanjena vojska u drugim gradovima.³⁶ Dugotrajno oklijevanje rušenja kaštela Sv. Mihovila, za razliku od utvrde Sv. Kuzme i Damjana, koja je bila srušena pri prvom prijedlogu, moglo bi dijelom biti zasluga opata Petra, koji je na toj dužnosti bio od 1340. do 1364. godine, dakle kroz cijeli period opsade, napada i opetovanih prijedloga o rušenju utvrde. Naime, opat Petar Zadrani bio je značajna osoba benediktinskog reda na zadarskom području, a osobito se istaknuo revnošću obnavljanja crkava u vlasništvu samostana u kojima je bio opat, od kojih su najpoznatije crkve na Čokovcu i u Rogovu.³⁷ Sačuvani crteži porušene crkve

4. Sjeveroistočni ulaz u kaštel (foto: S. Sorić)

North-east entrance to the fort

5. Donjon i ulazna kula (foto: S. Sorić)

Donjon tower and the entrance tower

Sv. Mihovila pokazuju da se na nadvratniku crkve nalazio njegov grb, što znači da je imao udjela u njenoj obnovi ili možebitnoj ponovnoj izgradnji.³⁸ Ipak, godinu dana i šest mjeseci nakon posljednjeg prijedloga, 8. ožujka 1350. godine, bilo je odlučeno da se kaštel i sve unutar njega, uključujući crkvu, potpuno sruši, a crkva da se sagradi drugdje.³⁹

No, utvrda Sv. Mihovila, kao ni crkva unutar nje, tada ipak nisu bili porušeni, iako su zidine zasigurno bile znatno oštećene u ranijim sukobima, o čemu svjedoči činjenica da Zadran, čim im je kaštel bio vraćen nakon uspostavljenog mira 1358. godine, započinju radove na njegovoj obnovi. Budući da je za ratom iscrpljenu komunu obnova kaštela predstavljala skup zahvat, već 1361. godine zatražen je novac od kralja Ludovika za njegovu obnovu.⁴⁰ Tri godine kasnije radovi još nisu bili daleko uznapredovali, pa je kralj 1366. godine poslao svoga poslanika da provjeri kako je novac utrošen i je li obnova završena.⁴¹ Iste su godine zadarski rektori preuzeli 400 dukata koje je senjska kneginja Elizabeta ostavila za popravak kaštela.⁴² Da su ta sredstva bila uložena u obnovu utvrde svjedoči dokument iz 1367. godine, u kojem se od zadarskih klesara Krešula i Mihovila zahtijeva da obave radove na kaštelu Sv. Mihovila, koje očito nisu bili izvršili u ugovorenom vremenu.⁴³ Nažalost, u spisu se ne navodi o kakvim je radovima točno bila riječ. Obnova je zaista sporo napredovala, vjerojatno usporena i ratom s Genovom sedamdesetih godina, jer su prema sačuvanim ugovorima s kraja stoljeća, dakle dobrih dvadesetak godina kasnije, radovi na kaštelu još uvijek trajali. Najvažniji ugovor o obnovi utvrde Sv. Mihovila datiran je u 1393. godinu.⁴⁴ Zadarski plemići ugovorili su obnovu glavne kule kaštela sa zadarskim marangonima

6. Istočni dio zidina (foto: S. Sorić)

Eastern part of the walls

Grgurom i Bilšom Bilšićem. Majstori su trebali povisiti kulu, sagraditi svod i terasu nad njim te napraviti tri poda popločena opekama. Na terasi je trebalo napraviti krunište i piramidalni krov, zatim u drvu izraditi vrata, prozore, pokretni most i stepenice među katovima. Zanimljiv je zahtjev prema kojem se u kuli trebalo sagraditi nužnik s dvije rupe, koji je izgledom vjerojatno odgovarao onom do danas očuvanom u južnoj kuli. Bilo je zatim potrebno pregraditi sobu za kapetana i u njoj napraviti klupe i pultove. Za obavljene radove na kaštelu Bilša Bilšić bio je isplaćen 1405. godine.⁴⁵

Druga veća narudžba zadarskih rektora uslijedila je 1400. godine. Zadarski graditelj Nikola Arbusjanić obvezao se tada sagraditi u kaštelu dvije kuće za kapetane i dvanaest kućica za posadu. Jedna od kuća za kapetane trebala se nalaziti točno nasuprot ulaza, a druga pokraj peći na sjeverozapadnoj strani kaštela. Obje su trebale imati po dvije prostorije i dva kamina. Kućice za posadu trebale su biti dvodijelne, s ležajevima,

dimnjacima i pokrivene crijepom.⁴⁶ Treba pretpostaviti da su do tada zidine kaštela bile obnovljene, pa se moglo pristupiti unutrašnjem uređenju utvrde.

Tako obnovljen i opremljen, kaštel Sv. Mihovila dočekao je prodaju Dalmacije i ponovnu mletačku vlast 1409. godine. Kako Venecija u vrijeme mira nije imala potrebu za tako velikom utvrdom, čije je održavanje stvaralo nepotrebne troškove, započelo je vrijeme njenog postupnog propadanja. Sljedeća je četiri stoljeća mletačka vlast o kaštelu samo najnužnije skrčila, s povremenim držanjem vojne straže. Uglavnom je služio kao izvidnica, a u slučaju opasnosti palile su se signalne vatre. Takvu funkciju zadržao je sve do sredine 19. stoljeća.⁴⁷ Kaštel Sv. Mihovila u dobroj je mjeri ostao sačuvan sve do Drugog svjetskog rata kada je do temelja porušena crkva, a nešto kasnije srušena je glavna kula. Oštećene su zidine nastavile propadati tijekom vremena, tako da su danas vrlo nestabilne te je neophodna što skorija sanacija cijelog kaštela.

7. Stari ulaz na jugozapadu i južna kula (foto: S. Sorić)

Old entrance in the south-western section and the south tower

Zidovi utvrde okružuju zaravnati vrh brda prilagodivši se terenu, te tako utvrda tvori tlocrt nepravilna poligona s pet kula (sl. 1). Zidovi debljine oko dva metra sačuvani su uglavnom u visini ophoda, točnije u visini od oko 8 do 9 metara. Cijelom svojom dužinom imali su ophodni hodnik kojemu se prilazilo kamenim stubištima. Zupci kruništa sačuvani su samo mjestimice, no jasno su uočljivi na fotografiji s početka

20. stoljeća (sl. 2), te na crtežima F. Salghetti-Driolija iz 19. stoljeća (sl. 3).⁴⁸ Postoje tri ulaza u kaštel, dva izvorna su zazidana, a onaj novijeg datuma probijen je u sjeveroistočnom zidu. Glavni ulaz nalazio se s jugozapadne strane kaštela, koja je okrenuta moru i gdje se nalazi mala zaravan, dovoljna za pristup vratima. Vjerojatno je zbog lakog prilaza vratima taj ulaz ubrzo nakon gradnje bio zazidan. Sastoji se od pravokutnog otvora s masivnim nadvratnikom. Drugi, manji ulaz nalazi se na suprotnoj strani utvrde okrenutoj Zadru. Smješten je između velike kule (*donjona*) i produžetka obrambenog zida koji tvori mali propugnakul (sl. 4). Do njega vodi usko strmo stubište djelomično usječeno u živu stijenu. Oblik ulaza odgovara tipičnom romaničkom portalu s lunetom. Dovratnici su sastavljeni od više kamenih blokova od kojih se pojedini horizontalno uvlače u zidnu masu, a na njima leži masivan nadvratnik. Luneta je ispunjena zidnom masom i uokvirena glatkim klesanim okvirom. Glavna kula utvrde nalazi se sjeverno od spomenutih vrata, skoro je kvadratnog tlocrta, širine 8,5 i dužine oko 7 metara. Prema opisu L. Benevenije, krajem 19. stoljeća unutrašnja raspodjela na katove više nije postojala, ali vidjele su se rupe za grede podova, a još uvijek je stajao i svod na vrhu kule. Nad svodom se nalazila terasa s jednom do dvije kamene klupe. Pod

8. Južni potez zidina s otvorom južne kule (foto: S. Sorić)

Southern section of the walls with the opening in the south tower

kule, nepopločen, imao je četvrtast otvor kroz koji se, vjerojatno drvenim skalama, silazilo u suteran.⁴⁹ Na fotografiji kaštela s početka 20. stoljeća vidljiva je glavna kula još uvijek sačuvana u svojoj visini, s ulazom na prvom katu do kojeg je vodilo kameno stubište.⁵⁰ Ulaz je imao pravokutan oblik s malim rasteretnim otvorom iznad nadvratnika, a kula je u gornjim katovima bila mjestimice rastvorena malim četvrtastim prozorima (sl. 2). Sudeći prema spomenutom opisu i fotografiji, radovi ugovoreni krajem 14. stoljeća s braćom Bilšić bili su izvršeni i kula je bila sagrađena prema zahtjevima: s tri poda, svodom i terasom s klupama. Glavna kula kaštela ujedno je bila obrambena građevina, stan za kapetana, spremište i zatvor. Također se upravo na njoj s vanjske strane najbolje razaznaje razlika u tehnici zidanja, koja se može mjestimično pratiti cijelim obodom zidina (sl. 5). Donji dio u visini od oko dva metra zidan je velikim četvrtastim kamenim blokovima, dok odatle naviše započinje gradnja manjim, pravilno uslojenim klesancima, što odgovara vremenu obnove kaštela u drugoj polovini 14. stoljeća. Projekt te obnove, koji uključuje cijeli gornji obod zidina s dvije bolje sačuvane kule u jugozapadnom dijelu utvrde, mogao bi se prema nekim indicijama pripisati poznatom zadarskom protomajstoru Andriji, čije se ime spominje u ugovoru

o obnovi *donjona* iz 1393. godine.⁵¹ Mala kula, koja je branila vrata s istočne strane, također je bila dobro sačuvana, u visini iznad kruništa ophodnih zidova. U gornjem je dijelu bila rastvorena malim kvadratnim prozorima, a prilazilo joj se kamenim stubište, što je dobro uočljivo na crtežu F. Salghetti-Driolija.⁵²

Sjeverno od ostataka velike kule, vidljiva i na spomenutoj fotografiji, nalazi se manja kula s kruništem koja je danas prilično porušena. Dio sjeverozapadnog zida pokraj nje djelomično je istaknut i ojačan škarpom. Iznad današnjeg ulaza na istočnom dijelu zidina sačuvao se povišeni dio zida, koji s vanjske strane počiva na konzolama (sl. 6). U jugozapadnom dijelu utvrde okrenutom prema tzv. srednjem kanalu nalaze se dvije bolje sačuvane kule, između kojih je zazidan nekadašnji glavni ulaz (sl. 7). Obje kule imaju nepravilan četvrtast tlocrt i presvođene su prelomljenim gotičkim svodom u visini ophoda. Zapadna kula je s vanjske strane ojačana škarpom, a prema unutrašnjosti utvrde otvarala se velikim gotičkim lukom koji je naknadno bio zazidan, te su u njemu otvorena manja vrata i prozor. Unutrašnjost te kule s gotičkim svodom najbolje je sačuvan dio kaštela. Južna kula ima nešto uži gotički otvor (sl. 8), a zanimljiva je zbog sačuvanog nužnika, zapravo dvaju otvora, od kojih se jedan nalazi u svodu, a drugi točno

9. F. Salghetti-Drioli, Pogled na crkvu sa zapada (izvor: PETRICIOLI, I., 1997.-98., 350.)

F. Salghetti-Drioli, *View of the Church from the West*

pod njim u prizemlju i koriste se istim odvodom. Jedan je ovo od rijetkih primjera naprave takve vrste sačuvan u srednjovjekovnoj utvrdi.

Od crkve Sv. Mihovila koja se nalazila u središtu recinkta, na povišenoj zaravni, jedva su vidljivi ostaci temelja pročelnog zida i nešto žbuke na živcu kamenu gdje se nalazila apsida. Zahvaljujući spomenutim crtežima F. Salghetti-Driolija i opisu L. Benevenije poznat nam je njezin izgled.⁵³ Bila je riječ o manjoj jednobrodnoj crkvi, pravokutnog tlocrta s polukružnom apsidom i zvonikom u obliku preslice na pročelju (sl. 9). L. Benevenia navodi da su dimenzije crkve iznosile 13 x 6 metara, što je prihvatljivije od dimenzija koje donosi C. F. Bianchi (20 x 8 metara), s obzirom na širinu zaravni i ostatke temelja crkve.⁵⁴ L. Benevenia opisuje pročelje crkve s dva stupića koja drže zvono zvonika na preslicu. Pod zvonikom se nalazio malen, loše sačuvan prozor prelomljenog luka, a portal s gotičkom lunetom bio je izrađen od jednostavna kamena. Samo je arhitrav bio ukrašen dobro sačuvanim reljefnim frizom, a sa strane su se nalazila, jedva prepoznatljiva, dva grba nadvišena mitrom. Desno od ulaza bila je uzidana škropionica, dok je ona s lijeve strane nedostajala. Još jedna vrata su se otvarala na desnom zidu. Unutrašnji su zidovi bili goli i svijali su se prema vrhu u svod. Na

glavnom je drvenom oltaru stajala uokvirena oltarna slika s likom Sv. Mihovila, zbog oštećenosti teško raspoznatljivim. Pod slikom se nalazila kamena oltarna ploča. Sa svake strane glavnog oltara otvarali su se ulazi u apsidu, s otvorom u obliku potkove. Crkva je bila osvijetljena s dva dugoljasta prozorčića oštra luka, na svakom zidu nedaleko oltara, a sličan se prozorčić nalazio nešto više u apsidi.⁵⁵ Izravnije svjedočanstvo o izgledu crkve pružaju spomenuti crteži F. Salghetti-Driolija i jedna fotografija.⁵⁶ Crkva je, kako je naglašeno ranije, bila presvođena, a sudeći prema nagibu krova, vjerojatno se radilo o gotičkom prelomljenom svodu.⁵⁷ Glavni i bočni portal te svi prozorčići imali su gotički prelomljeni luk. Detaljan crtež ulaznog portala pokazuje reljefno ukrašen nadvratnik i već spomenute grbove. I. Petricioli je identificirao desni grb s onim opata Petra, koji je na toj dužnosti u samostanu Sv. Mihovila bio od 1340. do 1364. godine, a lijevi s grbom zadarskog nadbiskupa Nikole Matafara (1333.-1367.), i time datirao gradnju crkve u sredinu 14. stoljeća.⁵⁸ Crkva je - svojom jednostavnom arhitekturom s naznakama gotičkog stila - odgovarala tipu ruralnih gotičkih crkava kakve se nalaze na zadarskom području.⁵⁹ No, s obzirom da se u sklopu samostana, koji je postojao od 12. stoljeća, morala nalaziti starija crkva, treba ostaviti

10. Unutrašnjost kaštela, jugoistočni potez zidina (foto: S. Sorić)

Interior of the fort, south-eastern section of the walls

otvorenom mogućnost da je opat Petar u gotičkim oblicima samo obnovio romaničku crkvu, koja je tijekom zadarsko-mletačkih sukoba pretrpjela određena oštećenja. Na stariju bi crkvu mogla upućivati obla apsida, kakvu su primjerice imale romaničke crkve benediktinskih samostana na Čokovcu i u Rogovu, prije obnove koju je vodio isti opat Petar, a kada su im podignuta nova gotička četvrtasta svetišta.⁶⁰ Detaljniji izgled apsida, koja je u vrijeme L. Benevenije služila kao sakristija, s obzirom da se u apsidu ulazilo kroz otvore pokraj glavnog oltara, nalazi se također u crtežima F. Salghetti-Driolija. Na jednom crtežu su u apsidi naznačeni umivaonik i ponara gotičkih oblika, koji izgledom odgovaraju onima sačuvanim u crkvi u Rogovu, koju je dao obnoviti isti opat Petar.⁶¹ Tragovi zvonika koji se spominje u mletačkim prijedlozima o rušenju kaštela nisu dosad evidentirani.

Unutrašnjost kaštela prilično je zapuštena, pa je teško bez temeljitih istraživanja razaznati ostatke srednjovjekovnih građevina koje su pripadale samostanu ili onih kućica za vojnike i kapetane, koje se spominju u ugovoru iz 1400. godine (sl. 10). S unutrašnje strane južnog dijela zidina uočljivi su ruševni zidovi, koji bi mogli pripadati nekakvim stambenim prostorima. Njih opisuje i L. Benevenia navodeći da su unutar kaštela,

paralelno zidinama, osim na mjestu pročelja, tekla dva niska zidića, prekinuta tu i tamo u pravilnim razmacima. To su prema njemu bili ostaci cela ili soba koje su bile postavljene okomito na zidine i koje su, prema vidljivim tragovima u zidu, morale imati prilično kose krovove.⁶² U unutrašnjosti su jedino dobro sačuvane cisterne za vodu koje se nalaze u sjevernom dijelu utvrde.

Kaštel Sv. Mihovila značajan je primjer fortifikacijske arhitekture zadarskog područja, kako zbog svoje veličine i očuvanosti, tako i zbog uloge koju je imao u zadarsko-mletačkim sukobima tijekom srednjega vijeka. Svoju najbližu paralelu, kao utvrda s benediktinskim samostanom, nalazi u benediktinskom samostanu na Čokovcu na susjednom otoku Pašmanu, čije su zidine međutim bile porušene u vrijeme spomenutih sukoba. Stoga bi kaštel Sv. Mihovila, kao jedinu veliku srednjovjekovnu utvrdu na zadarskim otocima, trebalo primjereno valorizirati i u skoro vrijeme obnoviti, na što posebno upozorava njegovo sadašnje alarmantno loše stanje.

Bilješke

¹ U očekivanju score obnove kaštela, za koju su pripreme u tijeku, držim uputnim objaviti nadopunjenu verziju izlaganja koje je održano na IX. Danima Cvite Fiskovića „Trececento u hrvatskoj baštini” od 4.-7. listopada 2005. godine.

² Autor Z. Gunjača pretpostavlja da se na toj lokaciji nalazila bizantska utvrda koju uključuje u niz fortifikacijskih objekata, izgrađenih duž jadranske obale u 6. stoljeću (GUNJAČA, Z., 1986., 124-134). Takvo mišljenje potvrdio je i N. Jakšić ubicirajući ranokršćansku crkvu Svetoga Andrije podno utvrde i usporedivši takav položaj sakralnog objekta i bizantske utvrde s onim na Vrgadi (JAKŠIĆ, N., 1989., 95, 100-101). P. Vežić smatra da je nalaz Justinijanova zlatnika koji je svojevremeno pronađen u utvrdi, najozbiljnija indicija za kasnoantičku fortifikaciju na tom mjestu (VEŽIĆ, P., 2005., 126).

³ BIANCHI, C. F., 1879., 101-103.

⁴ BENEVENIA, L., 1884., 185-258.

⁵ BRUNELLI, V., 1913., 459.

⁶ OSTOJIĆ, I., 1964., 62-66, sl. 272.

⁷ PETRICIOLI, I., 1987., 156-177; PETRICIOLI, I., 1997./98., 343-354.

⁸ HILJE, E., 1994., 104-105; HILJE, E. - SORIĆ, S., 2007., 118-123.

⁹ OSTOJIĆ, I., 1964., 62-63.

¹⁰ Prema I. Ostojiću prvi opat samostana se spominje 1094. godine (OSTOJIĆ, I., 1964., 64), a prema C. F. Bianchiju 1166. godine (BIANCHI, C. F., 1879., 101).

¹¹ BIANCHI, C. F., 1879., 101; OSTOJIĆ, I., 1964., 62-66; HILJE, E. - SORIĆ, S., 2007., 118-123.

¹² U 13. stoljeću u samostanu su se nalazila samo tri redovnika i prior (OSTOJIĆ, I., 1964., 64), dok je u 14. stoljeću samostan imao čak 12 redovnika (BENEVENIA, L., 1884., 231).

¹³ BENEVENIA, L., 1884., 231; OSTOJIĆ, I., 1964., 68.

¹⁴ Iako se stariji autori slažu da je prelazak u komendu nastupio sredinom 15. stoljeća, točan datum za sada nije poznat (BIANCHI, C. F., 1879., 102; BENEVENIA, L., 1884., 237). Zastupnik komendatornog opata spominje se prvi put 1477. godine (HILJE, E. - SORIĆ, S., 2007., 122).

¹⁵ OSTOJIĆ, I., 1964., 66.

¹⁶ OSTOJIĆ, I., 1964., 62-66, sl. 272; PETRICIOLI, I., 1997./98., 348-351.

¹⁷ BENEVENIA, L., 1884., 209; KLAJČ, N. - PETRICIOLI, I., 1976., 181.

- ¹⁸ Više o toj problematici vidi u BENEVENIA, L., 1884., 209; BRUNELLI, V., 1913., 374; PRAGA, G., 1939., 3-9; KLAJČ, N. - PETRICIOLI, I., 1976., 181.
- ¹⁹ BENEVENIA, L., 1884., 217; KLAJČ, N. - PETRICIOLI, I., 1976., 302.
- ²⁰ OBSIDIO, 2007., 158-161.
- ²¹ Utvrda Sv. Kuzme i Damjana nosila je ime po benediktinskom samostanu koji se smjestio na brdu Čokovac ponad Tkona već u 12. stoljeću. Bitka za tu utvrdu također je detaljno opisana u „Obsidio Iadrenis” i iz tog opisa se doznaje da je utvrda pala izdajom, te da su je uz plaćenu vojsku branili otočani (OBSIDIO, 2007., 176-182).
- ²² 31. 06. 1346.: „... quod scribantur colegio nostro, quod examinet, si videtur eis de obsidendo castrum sancti Michaelis vel non, et cum quanta gente fieri posset hoc...” (LJUBIĆ, Š., 1870., 367).
- ²³ OBSIDIO, 2007., 258-246; BENEVENIA, L., 1884., 219.
- ²⁴ LJUBIĆ, Š., 1870., 369-370.
- ²⁵ OBSIDIO, 2007., 264; BENEVENIA, L., 1884., 218; KLAJČ, N. - PETRICIOLI, I., 1976., 308.
- ²⁶ „... qui faciat rationem et iusticiam inter gentes castri et insule sancti Michaelis et insule magne et aliarum insularum spectantium ad sanctum Michaellem...” (LJUBIĆ, Š., 1870., 375-376).
- ²⁷ BENEVENIA, L., 1884., 222.
- ²⁸ BENEVENIA, L., 1884., 223.
- ²⁹ „... quod omnis fortilitia dicti loci diruatur, manente solummodo monasteri cum domibus pertinentibus ad illud...” (LJUBIĆ, Š., 1870., 439).
- ³⁰ BENEVENIA, L., 1884., 223.
- ³¹ 26. 07. 1347.: „... et castrum sancti Michaelis nullum comodum nobis afferat sed solum expensas, et quando in futurum perveniret ad alias manus, quod absit. multum esset nobis nocivum et sinistrum:... omnes muri, masserie, campanule, domus fratrum et generaliter omne laborerium muri vel lignaminis existentis intus castrum predictum preter ecclesiam sancti Michaelis, de qua fiet et terminabitur in processu temporis sicut videbitur, prosternatur et funditus ruinentur, ita quod nichil excepta ecclesia ibi remaneat ullo modo. et insuper cisterna vel cisterne existentes in castro predicto destruantur et removeantur in totum...” (LJUBIĆ, Š., 1872., 7-8).
- ³² PETRICIOLI, I., 1997./98., 352.
- ³³ „... quod omnis fortilitia et reductum dicti loci dirruatur in totum, et cisterna, putei, et alia loca omnia, unde ibi habebatur aqua, taliter destruantur, quod reparari non possint...” (LJUBIĆ, Š., 1872., 88-89).
- ³⁴ BENEVENIA, L., 1884., 225.
- ³⁵ 30. 09. 1348.: „... pro essendo in bono e securo statu... quod castrum sancti Michelis... et omnis fortilitia dicti castri, et etiam ecclesia et campanile et omne aliud edificium, quod est ibi, diruinetur in totum, destruendo cisternas et ali loca, unde habebatur aqua, sic quod amplius ibi non possit fieri fortalicia. Verum fratres dicti monasterii sancti Michaelis possint habere de lapidibus et lignamen dictorum hedifficiorum pro faciendo sibi ecclesiam et habitationem ad planum, ubi videbitur comiti...” (LJUBIĆ, Š., 1872., 105).
- ³⁶ BENEVENIA, L., 1884., 225.
- ³⁷ PETRICIOLI, I., 1990., 381-392.
- ³⁸ PETRICIOLI, I., 1997./98., 353-354.
- ³⁹ 8. 03. 1350.: „...quod castrum sancti Michaelis cum cisternis et aliis fortiliis in ipso existentibus destruantur...et ecclesia sancti Michaelis cum quampaucis expensis fieri poterit reducatur ad planum...” (LJUBIĆ, Š., 1872., 168.).
- ⁴⁰ PETRICIOLI, I., 1987., 163-164.
- ⁴¹ BENEVENIA, L., 1884., 227.
- ⁴² PETRICIOLI, I., 1987., 164.
- ⁴³ 1367. ? V: „ ... mandauit (?) Cresulo (jedna riječ oštećena) quondam Stephani zapatoris et Michouilo taiapetra quondam Milese (jedna riječ nečitka) ad laborandum de arte sua predicta ad castrum Sancti Michaelis ...” (Državni arhiv u Zadru, Curia Maior Civilium Iadrensis, Kut. 2, Sv. I, F 4, fol. 5). Zahvaljujem E. Hilji na ovom podatku.
- ⁴⁴ Cjeloviti prijepisi triju dokumenata vezanih uz obnovu kaštela nalaze se u radu I. Petriciolija (PETRICIOLI, I., 1987., 166-168).
- ⁴⁵ PETRICIOLI, I., 1987., 166, 168.
- ⁴⁶ PETRICIOLI, I., 1987., 166-168.
- ⁴⁷ BENEVENIA, L., 1884., 242-244; OSTOJIĆ, I., 1964., 66.
- ⁴⁸ BRUNELLI, V., 1913., 495; O dokumentarnoj vrijednosti tih crteža vidi u: PETRICIOLI, I., 1997./98.
- ⁴⁹ BENEVENIA, L., 1884., 192-194.
- ⁵⁰ BRUNELLI, V., 1913., 459.
- ⁵¹ HILJE, E., 1994., 93, 104-105.
- ⁵² PETRICIOLI, I., 1997./98., 348.
- ⁵³ PETRICIOLI, I., 1997./98., 348-351.
- ⁵⁴ BENEVENIA 1884., 193; BIANCHI, C. F., 1879., 101.
- ⁵⁵ BENEVENIA, L., 1884., 193-194.
- ⁵⁶ OSTOJIĆ, I., 1964., 62-66, sl. 272.
- ⁵⁷ PETRICIOLI, I., 1998., 354.
- ⁵⁸ PETRICIOLI, I., 1997./98., 353-354.
- ⁵⁹ Na samom otoku Ugljanu nalazi se nekoliko malih jednodostornih crkava iz 14. stoljeća s polukružnom apsidadom i naznakama gotičkog stila u oblicima otvora. Dvije od njih su se i dobro sačuvale: crkva Sv. Pelegrina u Kalima i crkva Sv. Jerolima u Kukljici (HILJE, E. - SORIĆ, S., 2007., 125-127). Takav tip ruralnih crkvice susreće se jednako tako i na kopnenom području Zadra, poput primjerice crkve Sv. Nikole u Crnom (VEŽIĆ, P., 1998./99., 171-180).
- ⁶⁰ PETRICIOLI, I., 1990., 382, 388.
- ⁶¹ Ibidem.
- ⁶² BENEVENIA, L., 1884., 192-194.

Literatura

- BENEVENIA, L., 1884. - Lorenzo Benevenia, *L' Abazia ed il castello di Monte S. Michele d'Ugliano, Anuario Dalmatico*, I, Zadar, 185-258.
- BIANCHI, C. F., 1879. - Carlo Federico Bianchi, *Zara cristiana*, sv. 2, Zadar, 1879.
- BRUNELLI, V., 1913. - Vitaliano Brunelli, *Storia della città di Zara dai tempi piú remoti sino al MDCCCXV compilata sulle fonti da Vitaliano Brunelli, Parte prima - Dalle origini al MDCCCXV*, Venezia.
- GUNJAČA, Z., 1986. - Zlatko Gunjača, Kasnoantička fortifikacijska arhitektura na istočno jadranskom priobalju i otocima, Obrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije, *Materijali*, XXII, Novi Sad, 124-134.
- HILJE, E., 1994. - Emil Hilje, Zadarski protomajstor Andrija Desin, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 34, Split, 85-109.
- HILJE, E. - SORIĆ, S., 2007. - Emil Hilje - Sofija Sorić, Spomenici srednjovjekovnoga graditeljstva na otoku Ugljanu, u: *Toponimija otoka Ugljana*, (ur.) Vladimir Skračić, Zadar, 118-123.
- JAKŠIĆ, N., 1989. - Nikola Jakšić, Prilozi povijesnoj topografiji otoka Ugljana, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 28(15), Zadar, 95-101.
- KLAIĆ, N. - PETRICIOLI, I., 1976. - Nada Klaić - Ivo Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku*, Zadar, 181.
- LJUBIĆ, Š., 1970. - Šime Ljubić, *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke republike: Knjiga II od godine 1336 do 1347*, Zagreb.
- LJUBIĆ, Š., 1972. - Šime Ljubić, *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke republike: Knjiga III od godine 1347 do 1358*, Zagreb.
- OBSIDIO, 2007. - Obsidio Iadrensis - Opsada Zadra, *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, 54, Zagreb.
- OSTOJIĆ, I., 1964. - Ivan Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj*, sv. 2, Split.
- PETRICIOLI, I., 1987. - Ivo Petricioli, Tri srednjovjekovna dokumenta o radovima u kaštelu Sv. Mihovila na Ugljanu, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 26(13), Zadar, 156-177.
- PETRICIOLI, I., 1997./98. - Ivo Petricioli, Kaštel Sv. Mihovila na Ugljanu u crtežima Franje Salghetti-Driolija, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 37, Split, 343-354.
- PETRICIOLI, I., 1990. - Ivo Petricioli, Graditeljska djelatnost rogovskog opata Petra Zadranina, u: *Biogradski zbornik 1 (Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenog 1988. godine)*, (ur.) Šime Batović, Zadar, 381-396.
- PRAGA, G., 1939. - Giuseppe Praga, La topografia del castello e dell'isola di Malconsiglio presso Zara, *Archivio storico per la Dalmazia*, XXVI, Rim, 442-462.
- VEŽIĆ, P., 1998./99. - Pavuša Vežić, Crno, crkva sv. Nikole - postupak pri obnovi povijesne građevine, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 24-25, Zagreb, 171-181.
- VEŽIĆ, P., 2005. - Pavuša Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva*, Zadar.

Izvor

Državni arhiv u Zadru, *Curia Maior Civiliū Iadrensis*.

Summary

The Fort of St Michael on the Island of Ugljan

The fort of St Michael is situated on the prominent hill of the island of Ugljan off the coast of Zadar. This position is strategically important because it enables control of navigation in the entire Zadar archipelago, and this was the fort's main role throughout history, especially during the period of conflict between Zadar and Venice. The fort owes its name to the Benedictine monastery which stood within the fort until the fifteenth century. The exact time of the founding of the monastery, or the construction of the fort, are not known. The fort is first mentioned in the Venetian chronicles of 1345 and 1346, when it was conquered during the siege of Zadar. After partial destruction, the fort underwent an intense renovation campaign in the second half of the fourteenth century. Late fourteenth-century documents provide evidence about the building works on the main tower and houses for the crew which were carried out by the local builders: the Bilšić brothers and Nikola Arbusjanić. Fortification walls with five regularly-spaced towers form an irregular polygonal

ground plan which was adapted to the terrain of the hill. The fort walls have been preserved to the height of the walkway with partially preserved castellations. The best-preserved parts are two south-western square towers with Gothic vaults composed of pointed arches, and the south-eastern portion of the walls with a walled-up entrance, defended by a massive main tower. The church of St Michael which stood at the centre of the fort was completely destroyed in bombing raids during the Second World War. Its modest remains, together with extant drawings and descriptions, show a small single-cell structure with a semicircular apse and indications of Gothic style evident in the pointed arches of the portal and windows. Its construction has been dated to the mid-fourteenth century. The fort has been well-preserved to date and represents the largest medieval fort on the Zadar islands.

Keywords: Zadar, the island of Ugljan, fortification, Benedictine monastery, the middle ages